

«ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ» ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ՍԱԹԵՆԻԿ ԱՎՈՅԱՆ

Ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը բարձրացրեց այսրկովկասյան թաթարների ազգային, կրոնական ինքնագիտակցությունը՝ լուրջ փոփոխություններ մտցնելով նրանց առաջադեմ մտավորականության տրամադրությունների մեջ: Եթե մինչև 1905թ. Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում քաղաքական, կրոնական շարժումներ չէին նկատվել, ապա հեղափոխության շրջանում որոշ հասարակական, հոգևոր գործիչներ սկսեցին առաջ քաշել դավանանքի ազատության, մահմեդական հոգևոր ուսումնական հաստատությունների բարեփոխման և այլ պահանջներ:

1905թ. ռուսական կայսրությունն ընկավ հեղափոխական ցնցումների մեջ: Կայսրությունով մեկ բռնկվեց գործադուլային շարժումը, որում ներգրավվեցին երկրի տնտեսական հիմնական կենտրոնները: Արդյունքում աշխատավորների դասի մի հատվածը ներգրավվեց հեղափոխական կազմակերպությունների մեջ¹: «Արյունոտ կիրակիի» ողբերգական իրադարձությունները (1905թ. հունվարի 9) մահմեդական միջավայրում ընկալվեցին որպես իշխանության կողմից ճնշված ապստամբություն: Ռուսաստանում Առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության ժամանակ (1905-1907թթ.) մահմեդական հոգևորականությունը գործեց աշխատավորների և գյուղացիների դահիճների օգտին: Մոլլաների ողջ քարոզչությունն ուղղված էր հեղափոխության և նրա մասնակիցների դեմ: Ցանկանալով մահմեդական աշխատավորությանը հեռու պահել հեղափոխական ալիքից՝ մոլլաները հորդորում էին իրենց հավատակիցներին. «Մահմեդականներ, շուրջը խռովություն է, այդ խռովությանը մասնակցելը հանցանք է իսլամի դեմ»²: Իր հերթին ինքնակալությունը գնահատում էր մահմեդական հոգևորականության գործունե աջակցությունը և վարում էր իսլամամետ քաղաքականություն:

Ռուսաստանում փոթորկվող հեղափոխության պայմաններում Նիկոլայ II-ի առաջին տպավորիչ քայլը 1905թ. փետրվարի 18-ի ցարական հրամանն

¹ Swietochowski Tadeusz, Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of national identity in a muslim Community, Cambridge, 2004, p. 37.

² Климович Люциан. Ислам в царской России, Казань, 2003, с. 29.

էր, համաձայն որի հասարակությունն առաջին անգամ իրավունք ստացավ բարձրագույն իշխանությանը ներկայացնելու իր առաջարկությունները՝ պետական կարգի կատարելագործման և ժողովրդի վիճակի բարելավման մասին: Այլ կերպ ասած, թույլատրվեց բարձրագույն ատյաններին դիմել իրենց կարծիքն արտահայտող պետիցիայով: Բարեփոխումը գնահատվեց որպես գովելի երևույթ, հուսադրեց տարբեր տարածքների, այդ թվում՝ նաև Այսրկովկասի մահմեդականներին³:

Մինչև Առաջին բուլժուադեմոկրատական հեղափոխությունը Այսրկովկասի շիա և սուննի մահմեդականների միջև լուրջ հակամարտություն կար: Սակայն, հեղափոխության ընթացքում նրանց առաջնորդները միավորվեցին՝ իրենց հավատակիցներին կոչ անելով վերջ տալ թշնամանքին և հարթել պառակտումը, որը խոչընդոտում էր շիաների և սուննիների գաղափարական և քաղաքական համագործակցությունը:

Օգտվելով փետրվարի 18-ի մանիֆեստով իրենց շնորհված իրավունքից՝ 1905թ. մարտի 15-ին Բաքվում Գ.Զ. Թագիևի տանը տեղի ունեցավ մահմեդական մտավորականության խորհրդակցություն, որի ժամանակ քննարկվեց կառավարությանը հանրագիր ներկայացնելու հարցը: Այսրկովկասյան թաթարների համար այս հանրագիրը կարևոր և արժեքավոր էր այնքանով, որ այն համարվում էր ցարական կառավարությանը ներկայացրած առաջին ծրագրային փաստաթուղթը: Հանրագիրը կազմել էր Ա.Մ. Թոփչիբաշևը: Այստեղ նախ և առաջ շարադրված էին հասարակական, տնտեսական և կրոնական կյանքում մահմեդականների սահմանափակ իրավունքները: Այն, որ նրանց համար անհասանելի էին բարձր պաշտոնները ռազմական և քաղաքացիական բոլոր հաստատություններում, ինչպես միջնակարգ, այնպես էլ բարձրագույն կրթությամբ մահմեդականների համար սահմանափակված էր մասնագիտության ընտրությունը: Նրանք հեռացված էին մանկավարժական գործունեությունից: Այսրկովկասյան թաթարներն իրենց համարում էին կայսրության ամենափրավազուրկ տարրերը, որոնց հետ հաշվի չէին նստում և նայում էին միայն դավանաբանական տեսանկյունից: Հանրագրում նշվում էր, որ հատկապես ճնշող են կրոնական սահմանափակումները և այն, որ նրանք չեն կարող կրոնական ծիսակատարություններն իրականացնել շարիաթի կանոններով: Հոգևորականությունը մոռացության էր մատնված, մոլֆթին և շեյխուլ-

³ Документы и письма из личных архивов А. М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли (1903-1934гг.), М., 2012, с. 10.

իսլամը նշանակվում էին որպես կառավարական չինովնիկներ, իսկ մնացած հոգևորականությունը՝ մուլաները և կադիները, նշանակվում էին տեղի իշխանությունների կողմից՝ անբարեկիրթ և հաճախ անբարոյական անձանցից: Այս թվարկումներին հաջորդում են կառավարությանը ներկայացրած պահանջները. հավասարեցնել քաղաքական, քաղաքացիական և կրոնական իրավունքները, ամուսնական, ընտանեկան և ժառանգական հարցերով վեճերը լուծել շարիաթի կանոններով: Անկաշկանդ անցկացնել կրոնական բոլոր ծիսակատարությունները, ինչպես նաև սահմանել մահմեդական հոգևորականության բոլոր պաշտոնական անձանց ընտրություն՝ սկսած ծխական մուլաներից մինչև շեյխ-ուլ-իսլամ և մուֆթի: Առաջարկվում էր նաև կովկասյան մահմեդականներին վերաբերող բոլոր օրենքներն ու կառավարական կարգադրությունները քննարկել և լուծել Թիֆլիսում⁴: Հանրագիրը պարունակում էր մի շարք դեմոկրատական պահանջներ՝ խոսքի, խղճի, մամուլի, միությունների և ժողովների, հավատքի ազատություն, մայրենի լեզվով պարտադիր և անվճար տարրական կրթության ապահովում և այլն: Ժողովի մասնակիցները կազմեցին վստահելի անձանց խումբ, որի մեջ մտան Ա.Մ. Թոփչիբաշևը, Ա. Աղաօղլին, Ա. Հուսեյնզադեն: Նրանք պետք է կառավարության ուշադրությունը հրավիրեին հանրագրում շարադրված պահանջներին: Ապրիլի 2-ին պատվիրակները հանդիպեցին ներքին գործերի նախարար Ա.Գ. Բուլիգինի (1905թ. հունվարի 20-հոկտեմբերի 22) հետ, նրան հանձնեցին իրենց պահանջները և հուսադրող պատասխաններ ստացան:

Հեղափոխական իրադարձությունների զարգացումը ինքնակալությանը թույլ չտվեց ձգձգել կրոնական ազատությունների ընդլայնման մասին որոշումը: 1905թ. ապրիլի 17-ին հրապարակվեց «հանդուրժողականության հիմքերի ամրապնդման մասին» բարձրագույն հրամանը: Սակայն այս հրամանը շրջանցեց հանրագրի բոլոր խնդրանքներն ու պահանջները և պարունակում էր միայն հավաստիացումներ, որ բոլոր մահմեդականները «այսուհետ չպետք է ոչ մի բանի մասին մտածեն, միայն թե իրենց հոգևոր և նյութական ուժերի զարգացման մասին»⁵: Ապրիլի 17-ի հրամանը բազմաթիվ մահմեդականների, որոնք բռնի կրոնափոխ էին եղել, թույլատրեց վերադառնալ իսլամի շարքերը:

⁴ **Дякин В.С.** Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-начало XX вв.), СПб., 1988, с. 627.

⁵ **Сенджаде Д. Б.** Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, Баку, 1991, с.10.

Մահմեդական հասարակությունը մուֆթիներին, կադիներին և ծխական հոգևորականներին ընտրելու իրավունք ստացավ:

Այդպիսի բոլոր ուսումնական հաստատություններում թույլատրվեց Աստծո օրենքի ուսուցումը անցկացնել սովորողների մայրենի լեզվով⁶:

1905թ. հունիսի 10-ին Կովկասի փոխարքա Ի.Ի. Վորոնցով-Դաշկովը Թիֆլիսում ընդունեց Ելիզավետպոլի, Բաքվի նահանգների և Բաթումի շրջանի մահմեդական հասարակության ներկայացուցիչներին (Ա.Մ. Թոփչիբաշև, Մ. Աբաշիձե, Ա. Սելիմխանով և ուրիշներ): Հանրագրում շարադրված նրանց ցանկությունները արդարացի համարելով՝ Ի.Ի. Վորոնցով-Դաշկովը խոստացավ հատուկ ուշադրություն դարձնել մայրենի լեզվով դպրոցների բացմանը, կանանց ուսումնական և մահմեդական հոգևոր ուսումնական հաստատությունների ստեղծմանը: Խոստանալով աջակցել մայրենի լեզվով թերթերի և ամսագրերի, գրքերի հրատարակմանը՝ փոխանորդը հնարավոր համարեց գրաքննության թուլացումը⁷: Այսրկովկասյան թաթարները ներկայացուցչական պատգամավորություն ուղարկեցին նաև Թիֆլիսում գտնվող սենատոր Ա.Մ. Կուզմինսկիի մոտ: Վերջինս ցանկություն հայտնեց, որ մահմեդականներին, կայսրությունում բնակվող մյուս ազգությունների նման, շնորհվեն նույն՝ քաղաքական, քաղաքացիական, կրոնական իրավունքները⁸:

Օգտվելով կայսրությունում մոլեզնող հեղափոխությունից և ոգևորված ինքնակալության իշխանամետ քաղաքականությունից՝ Այսրկովկասի մահմեդականները 1905թ. հոկտեմբերի 14-ին հրավիրում են հատուկ խորհրդակցություն՝ Այսրկովկասի մահմեդականները 1905թ. հոկտեմբերի 14-ին հրավիրում են հատուկ խորհրդակցություն՝ Այսրկովկասի մահմեդական հասարակության կրոնական պահանջ-մունքները բավարարելու համար: Խորհրդակցության մասնակիցները «Շայքի Ռուս» լրագրի խմբագիր Մահմեդ աղա Շախթախթինսկու ղեկավարությամբ կազմում են հանրագիր՝ ուղղված Կովկասի փոխարքային: Նրանք պահանջում են «խղճի ազատություն» կարգախոսով բոլոր քաղաքացիներին քրիստոնեությունից մահմեդական կրոնի անցնելու հնարավորություն տալ՝ գտնելով, որ հակառակ դեպքում ռուսական կայսրության տարածքում կոտնահարվեն մահմեդականների իրավունքները⁹: Քրիստոնեությունից մահմեդակա-

⁶ Дякин В. С. Национальный вопрос... с. 72.

⁷ Сендзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, Баку, 1991, с. 22-29.

⁸ РГИА, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 332.

⁹ Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 156:

նությանն անցնելու պահանջը ներկայացվում էր ոչ թե «հավատակիցներին բազմապատկելու միջոց, այլ քրիստոնեության հետ կրոնական հավասարության իրականացում»:

Կայսրության մահմեդականների թիվը ներկայացվում էր 300 միլիոն մարդ և ընդգծվում, որ Ռուսաստանը պետք է այդ փաստը հաշվի առնի որպես քաղաքական աքսիոմա (հանրահայտ ճշմարտություն) «Իր հակառակորդ երկրներում իսլամը տիրապետող կրոնների՝ քրիստոնեության և բուդդայականության հետ լիովին իրավահավասար է: Քանի դեռ Ռուսաստանը... իսլամին չի շնորհել նման անսահմանափակ ազատություն, Ռուսաստանից դուրս մահմեդականների համակրանքը, համապատասխան կերպով, կլինի իր հակառակորդների կողմը»¹⁰: Սրանով մահմեդականները փաստորեն իշխանություններին զգուշացնում էին հնարավոր անցանկալի հետևանքների մասին: Իսկ կայսրությունում իրավիճակը գնալով պայթյունավտանգ էր դառնում: Արդյունքում ինքնակալությունը կանգնեց երկրնտրանքի առջև՝ դիկտատուրա՝ թե՛ սահմանադրություն: Ի վերջո կայսրը հանգեց սահմանադրական փոփոխությունների անհրաժեշտությանը՝ քաղաքացիական իրավունքի և օրենսդրական Դումայի տեսքով:

Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը ցնծությամբ ընդունվեց մահմեդական հասարակության կողմից ոչ միայն հռչակված քաղաքական և քաղաքացիական ազատությունների համար, այլ նաև այն պատճառով, որ Պետական դումայի ի հայտ գալը մահմեդականների տեսանկյունից լիովին համապատասխանում էր Ղուրանին:

Այսպես, հոկտեմբերի 27-ին Ելիզավետպոլի մզկիթում հավաքվածների մոտ մոլլան հայտարարեց. «Ազատությունը լավ բան է, և համաձայն Ղուրանի բոլորը պետք է ազատ լինեն»¹¹: Մահմեդական մտավորականությունը, զանգվածներին բացատրելով մանիֆեստի նշանակությունը, խոսում էր համընդհանուր հավասարության, ժողովրդավարության մասին և հատկապես ընդգծում իսլամի արդիականությունը: Բաքվում 1905թ. նոյեմբերի 18-ին Ահմեդ Աղանը, ելույթ ունենալով տեղի մահմեդականների քաղաքական առաջին հանրահավաքում, մեջբերումներ է անում Ղուրանից՝ ապացուցելու համար «ընդհանրապես ազատության, մասնավորապես կրոնի ազատության»

¹⁰ ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 220, թ. 156:

¹¹ Исхаков С. М. Первая русская революция и мусульмане Российской империи, М., с. 187.

անհրաժեշտությունը: Նոյեմբերի 27-ին՝ երկրորդ հանրահավաքի ժամանակ, նա հայտարարում է, որ մանիֆեստով հռչակված ազատությունը համահունչ է Ղուրանի հետ, և յուրաքանչյուր մահմեդական պետք է պահանջի դրանց գործնական կիրառումը¹²:

Այսպիսով, ռուսական պետականության ազգային և կրոնական քաղաքականության փոփոխման համար հզոր խթան դարձան աճող հեղափոխական շարժումները: «Կրոնական հանդուրժողականության» (1905թ. ապրիլի 17) մասին բարձրագույն հրամանագիրը նոր փուլ էր նշանակում այլադավանների կրոնական կյանքում: Հայտարարվում էր մահմեդականների կրոնական կյանքը համակարգող կանոնակարգերի վերանայման անհրաժեշտության մասին¹³: Աջակցություն էին վայելում կրոնական պահպանողական շրջանները (հատկապես մահմեդական Այսրկովկասը), որոնք բազմիցս կառավարական ռեժիմին ապացուցել էին իրենց հավատարիմ ծառայությունը: Թեև ընդհանուր առմամբ մահմեդականները չմասնակցեցին 1905-1907թթ. հեղափոխական իրադարձություններին, այնուամենայնիվ այն մեծ նշանակություն ունեցավ նրանց՝ հատկապես այսրկովկասյան թաթարների համար: Վերջիններիս մեջ առաջին անգամ հետաքրքրություն առաջացավ քաղաքական, կրոնական հարցերի շուրջ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունն արթնացրեց կայսրության բոլոր ժողովուրդներին, այդ թվում՝ նաև այսրկովկասյան թաթարներին: Չնայած նրան, որ վերջիններս, ընդհանուր առմամբ, չմասնակցեցին հեղափոխական իրադարձություններին՝ հավատարիմ մնալով կառավարող շրջաններին, այնուամենայնիվ, նրանց առաջադեմ մտավորականությունը հանրագրի տեսքով պահանջներ ներկայացրեց կառավարությանը՝ բարձրացնելով մահմեդական հասարակության իրավունքները քրիստոնյաներին շնորհված իրավունքներին հավասարեցնելու հարցը: Ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը նպաստեց մահմեդականների շրջանում կրոնական, ազգային, քաղաքական և քաղաքացիական գիտակցության վերելքին:

¹² Каспий, Митинг мусульман, 1905г., 29 ноября.

¹³ Пагираев Д. Д. Кавказский календарь на 1906г., Тифлис, 1906, с. 117.

Քանալի քաներ – Այսրկովկաս, ռուսական կայսրություն, հեղափոխություն, այսրկովկասյան թաթարներ, մահմեդական հոգևորականություն, մոլլա, կրոն:

“МУСУЛЬМАНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ” В ГОДЫ ПЕРВОЙ РУССКОЙ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

SATENIK AVOYAN

Закавказские мусульмане, в их числе и татары, в основном не участвовали в революционных событиях, сохраняя верность самодержавию. Но при всем при этом их прогрессивная интеллигенция обратилась к правительству с петицией о предоставлении мусульманам и христианам равных прав. Первая русская буржуазно-демократическая революция способствовала повышению этнического, политического и гражданского самосознания мусульман.

Ключевые слова - Закавказье, Российская империя, революция, закавказские татары, магометанское духовенство, молла, религия.

«THE MUSLIM MOVEMENT» IN THE YEARS OF THE FIRST RUSSIAN BOURGEOIS-DEMOCRATIC REVOLUTION

SATENIK AVOYAN

The first Russian bourgeois-democratic revolution awakened all the peoples of the empire and the Transcaucasian Tatars among them. These Transcaucasian Tatars, on the whole, did not participate in the global events of the revolution remaining faithful to the governing authorities. However, the progressive intellectuals petitioned the government to grant the Muslims rights equal to those of the Christians. In this way the first Russian-bourgeois democratic revolution promoted the rise of religious, national, political and civil consciousness among the Muslims.

Key words – Transcaucasia, The Russian empire, revolution, Transcaucasian Tatars, The Muslin clergy, mullah, religion.